

Ως εργασία ορίζεται το σύνολο των ενεργειών του ανθρώπου που αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην παραγωγή οικονομικά αποτιμητού αποτελέσματος, προϊόντος δηλαδή που έχει οικονομική αξία.¹ Πρόκειται επομένως για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα με εμπορευματική αξία, δηλαδή αμοιβή ή δυνατότητα αμοιβής. Συνεπώς συστατικό στοιχείο της ελευθερίας της εργασίας είναι και η ελευθερία να απολαμβάνει κανείς την αμοιβή της εργασίας του.² Η μη επίτευξη του επιδιωκόμενου οικονομικού αποτελέσματος μειώνει την οικονομική αξία, όχι όμως και τον εργασιακό χαρακτήρα των ανθρώπινων ενεργειών. Για εργασία πρόκειται και όταν υποκειμενικά δεν επιδιώκεται η απολαυή οικονομικού οφέλους, πλην όμως το παραγόμενο «προϊόν» έχει αντικειμενικά οικονομική αξία. Ο οικονομικός χαρακτήρας της εργασίας μάλιστα είναι διττός, με την έννοια ότι οικονομική αξία έχουν τόσο η ίδια η εργασία όσο και το προϊόν της. Η εργασία έχει την αντικειμενική και την υποκειμενική της διάσταση. Αντικειμενικά η εργασία ανήκει στους βασικούς συντελεστές της παραγωγής, αποτελεί βασικό μέγεθος του οικονομικού χώρου. Παράλληλα όμως έχει την υποκειμενική της πλευρά αφού αποτελεί δικαίωμα που αναγνωρίζεται από το ισχύον Σύνταγμα και κατοχυρώνεται στο άρθρο 22 του Συντάγματος.³

Το πεδίο των εργασιακών σχέσεων ήταν από τα πρώτα πεδία ιδιωτικών σχέσεων στα οποία αναπτύχθηκε στη γερμανική θεωρία η έννοια της «άμεσης» τριτενέργειας, όπου δηλαδή το συνταγματικό δικαίωμα της εργασίας ως ελευθερία εργασίας μπορούσε να αντιταχθεί όχι μόνο έναντι του εργοδότη-κράτους αλλά και έναντι του εργοδότη-ιδιώτη. Το δεύτερο εδάφιο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 22 του Συντάγματος του 1975/2001 που ορίζει ότι «Όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο ή άλλη διάκριση έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας», ήταν από τις περιπτώσεις που, κατά τη γερμανική θεωρία, προβλέπονται ρητά στο ίδιο το Σύνταγμα ως τριτενέργεια.⁴ Το δικαίωμα εργασίας προστατεύεται ως αμυντικό δικαίωμα, ως προστασία δηλαδή της ήδη υπάρχουσας θέσης εργασίας. Το αμυντικό δικαίωμα εργασίας και του αυτοαπασχολούμενου και του ετεροαπασχολούμενου, στον δημόσιο ή και τον ιδιωτικό τομέα στρέφεται καταρχήν κατά του κράτους και των άλλων φορέων δημόσιας εξουσίας. Παράλληλα όμως στρέφεται και κατά του ιδιώτη – εργοδότη, ως εκπροσώπου της ιδιωτικής εξουσίας, με την έννοια ότι θα είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτο ο ιδιώτης εργοδότης

¹ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3,θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1123

² Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ.189

³ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3,θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1123,1124

⁴ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', έκδ.1991, σελ. 96

να απολύσει έναν εργαζόμενο, παρά μόνον εφόσον υπάρχουν αντικειμενικοί λόγοι που να επιτρέπουν την απόλυση όπως είναι η εργασιακή απόδοση, η οικονομική πορεία της επιχείρησης κλπ⁵, ενώ η απαγόρευση αναγκαστικής εργασίας είναι γενική και δεσμεύει όχι μόνο το κράτος αλλά και τους ιδιώτες στις σχέσεις μεταξύ τους.⁶

Α) Η (θετική) ελευθερία της εργασίας του άρθρου 22 του Συντάγματος περιλαμβάνει την ελευθερία τόσο της εξαρτημένης εργασίας όσο και του ελεύθερου επαγγέλματος, καθώς και στις δύο μορφές προέχει το στοιχείο της προσφοράς προσωπικών υπηρεσιών, σε αντίθεση με την επιχειρηματική δραστηριότητα όπου προέχει το στοιχείο της επένδυσης κεφαλαίου (έστω και παράλληλα με προσωπική απασχόληση), που υπάγεται στην προστασία του 106 του Συντάγματος. Αυτή η διάκριση έχει σημασία κυρίως επειδή την ελευθερία της εργασίας και του ελεύθερου επαγγέλματος δεν τη συνοδεύουν οι περιορισμοί του άρθρου 106 του Συντάγματος.⁷

Η ελευθερία της εργασίας περιλαμβάνει καταρχάς την ελευθερία επιλογής και αλλαγής εργασίας αλλά και επαγγέλματος.⁸ Αυτό σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να επιλέγει ή να αλλάζει το είδος, τον τόπο και τον χρόνο της εργασιακής απασχόλησής του, καθώς και τον τρόπο άσκησής της.⁹ Τα επαγγέλματα δεν είναι εκ των προτέρων ορισμένα σε αριθμό, περιεχόμενο ή σκοπό, ώστε το άτομο είναι καταρχήν ελεύθερο να επιλέγει το «επάγγελμα» που διαμορφώνει το ίδιο, καθόσον υπάρχει μεγάλη ποικιλία επαγγελμάτων διαρκώς μεταβαλλόμενη. Εξαιρέση αποτελούν κάποια καθιερωμένα παραδοσιακά επαγγέλματα (όπως γιατρός, δικηγόρος, αρχιτέκτων κ.α.), τα οποία έχουν συνδεθεί ευλόγως και κατά τις αντιλήψεις της κοινής πείρας με την κατοχή ορισμένων συγκεκριμένων γνώσεων και προσόντων και την παροχή ορισμένων υπηρεσιών, στα οποία ο νομοθέτης μπορεί να απαγορεύσει τη χρήση του σχετικού με αυτά τίτλου, αν δεν συντρέχουν οι απαραίτητες κατά το νόμο προϋποθέσεις.¹⁰ Σε ορισμένες περιπτώσεις για την προστασία επιτακτικού δημόσιου συμφέροντος η χρησιμοποίηση ενός επαγγελματικού τίτλου από μη δικαιούχο μπορεί να συνιστά ποινικό αδίκημα.¹¹

⁵ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1125,1126

⁶ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 822

⁷ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ.188

⁸ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 813

⁹ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ.188

¹⁰ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 813

¹¹ Βλ. άρθρο 414 Ποινικού Κώδικα

Η ελευθερία επιλογής και αλλαγής εργασίας και ιδίως επαγγέλματος επιβάλλει στο κράτος να μην επιβάλλει αλλά ούτε και να αποκλείει την επιλογή μιας απασχόλησης. Το άρθρο 22 παρ.1 δεν κάνει οποιουδήποτε είδους διακρίσεις κατά την κατοχύρωση του δικαιώματος της εργασίας, Αυτό σημαίνει ότι απαγορεύεται ο αποκλεισμός από μια ορισμένη εργασία ή ένα επάγγελμα για οποιοδήποτε λόγο που μπορεί κατά το Σύνταγμα να θεμελιώσει διακρίσεις κατά την απόλαυση της ελευθερίας (φύλο, γλώσσα, θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις).¹² Μόνες εξαιρέσεις συνταγματικά επιτρεπτές θα ήταν περιπτώσεις που η φύση της εργασίας επιβάλλει την άσκησή της από ορισμένα πρόσωπα με συγκεκριμένες ιδιότητες, όπως θέσεις καθηγητών θρησκευτικών σε σχολεία στις οποίες διορίζονται μόνο χριστιανοί στο θρήσκευμα ή θέσεις μεταφραστών ή διερμηνέων που καλύπτονται μόνο από πρόσωπα με μητρική γλώσσα τη γλώσσα της μετάφρασης ή της διερμηνείας, και γενικά θέσεις που αντικειμενικοί λόγοι επιβάλλουν την προτίμηση ορισμένων ατόμων.

Επίσης η ελευθερία επιλογής ενός επαγγέλματος καθιστά αντισυνταγματικό ένα νόμο που καθιστά προσιτή την άσκηση ενός επαγγέλματος μόνο σε «συνδικαλιστικά μέλη», εκείνους δηλαδή που είναι ή γίνονται και παραμένουν μέλη μιας συνδικαλιστικής οργάνωσης ενός επαγγέλματος ή μιας επιχείρησης.¹³ Το σύστημα αυτό του «κλειστού επαγγέλματος» που προστατεύει μόνο τα μέλη του εισαγάγει αδικαιολόγητη διάκριση στην άσκηση ενός επαγγέλματος και παραβιάζει κατάφωρα την ελευθερία εργασίας. Συναφής απαγορευμένη περίπτωση παραβίασης της ελευθερίας της εργασίας είναι και τα «κλειστά επαγγέλματα», που έχουν την έννοια των επαγγελμάτων που είναι προσιτά μόνο σε ορισμένο προνομιούχο κύκλο προσώπων που έχουν την ιδιότητα του κληρονόμου, του διαδόχου ή του μαθητή, ενώ σε μικρότερο βαθμό αυτό ισχύει και για την επιβολή «κλειστού αριθμού» (numerus clausus) θέσεων ενός επαγγέλματος σε μια πόλη ή περιφέρεια.

Το ατομικό δικαίωμα της εργασίας θα ήταν κενό περιεχομένου εάν δεν συμπεριλάμβανε οπωσδήποτε την ελευθερία άσκησης του επαγγέλματος και εν γένει της εργασίας. Κάθε εργαζόμενος είναι κ α τ α ρ χ ή ν ελεύθερος να ασκήσει το επάγγελμά του με τρόπο, σε χρόνο και τόπο της προτίμησής του¹⁴, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι μπορεί να παραβεί τις υποχρεώσεις που υπέχει τόσο από το νόμο όσο και από τη σύμβαση εργασίας του.

¹² Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 814

¹³ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 815

¹⁴ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 816

Η ελευθερία εργασίας έχει ακόμη την έννοια του δευτέρου εδαφίου της παραγράφου 1 του άρθρου 22 του Συντάγματος, του δικαιώματος δηλαδή σε ίση αμοιβή για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας ανεξαρτήτως φύλου ή άλλης διάκρισης. Η γενική αρχή της ισότητας στον εργασιακό χώρο εξειδικεύεται ως αρχή της ίσης μεταχείρισης των εργαζομένων, της οποίας βασική έκφραση αποτελεί η ειδικά κατοχυρωμένη ισότητα αμοιβής.¹⁵

Άλλη έκφανση της ελευθερίας εργασίας είναι επίσης η ελευθερία επαγγελματικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης του εργαζομένου¹⁶, προκειμένου να καταρτιστεί καταλλήλως και να έχει έτσι τη δυνατότητα να διεκδικήσει την κατάληψη μιας εργασιακής θέσης στην αγορά εργασίας. Περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής του εκπαιδευτηρίου αλλά και την μη παρεμπόδιση από το κράτος (και από ιδιώτες) της ελευθερίας του επαγγελματικού προσανατολισμού και εκπαίδευσης μέσα σε κοινωνικές συνθήκες δημοκρατίας και ελευθερίας.

Οι ανωτέρω εκφάνσεις του δικαιώματος της εργασίας ως ελευθερίας εργασίας κατά τον Δαγτόγλου¹⁷ στηρίζονται στο άρθρο 22 παρ.1 του Συντάγματος από όπου προκύπτουν σαφώς και δεν θα πρέπει να συνάγονται από το άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος, που καθιερώνει την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας. Σύμφωνα όμως με νεότερους θεωρητικούς, όπως ο Χρυσόγονος¹⁸ η ελευθερία της εργασίας θα πρέπει να αναχθεί στο άρθρο 5 παρ.1 μάλλον παρά στο άρθρο 22 παρ.1 του Συντάγματος, διότι η διατύπωση του τελευταίου αφήνει να διαφανεί ότι δεν πρόκειται για υποχρέωση αποχής αλλά αντίθετα θετικών ενεργειών της κρατικής εξουσίας. Επομένως κατά τον Χρυσόγονο, αλλά και κατά την πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας¹⁹ η ελευθερία της εργασίας, το ατομικό δηλαδή δικαίωμα εργασίας, μπορεί να θεμελιωθεί μόνο στο 5 παρ.1, καθώς το 22 παρ.1 κατοχυρώνει μόνο το κοινωνικό δικαίωμα εργασίας. Κατά το Δημητρόπουλο²⁰ η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 αποτελεί ένα πλήρους νομικής ισχύος «μητρικό» δικαίωμα που τελεί σε σχέση γενικού προς ειδικό με άλλες συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν μερικότερες πλευρές της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, έχει πρωτεύουσα και όχι επικουρική σημασία ώστε, η ταυτόχρονη

¹⁵ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1130

¹⁶ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 817

¹⁷ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 1145 και 811 επ.

¹⁸ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 166 και 188 επ.

¹⁹ Βλ. 261/2003 ΣτΕ, Γ' Τμήμα, Το Σύνταγμα, Τεύχος 4, 2003, σελ.742 επ.

²⁰ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.966

επίκλησή της με ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις δεν είναι απλά χρήσιμη αλλά επιβάλλεται. Συνεπώς και εν προκειμένω θα πρέπει κατά τη θεωρία του Δημητρόπουλου, η ελευθερία της εργασίας να στηριχθεί τόσο στο 22 παρ.1 όσο και στο 5 παρ.1 του Συντάγματος. Άλλωστε, η εργασία αποτελεί αδιαμφισβήτητα σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου τόσο με την ψυχοπνευματική λειτουργία της ως τρόπος εκδήλωσης του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του ανθρώπου όσο και με την οικονομική λειτουργία που αυτή επιτελεί ως βασικό βιοποριστικό μέσο του ανθρώπου.²¹

Φορείς της ελευθερίας εργασίας είναι όλα τα φυσικά πρόσωπα. Νομικά πρόσωπα δεν είναι δυνατόν να είναι φορείς, καθώς η εργασία και το επάγγελμα είναι έννοιες προσωποπαγείς²² και η έννοια της ελευθερίας (της εργασίας) έχει ως προέχον στοιχείο την προσφορά προσωπικών υπηρεσιών²³. Τα νομικά πρόσωπα έχουν, αντί αυτής, κατά το Χρυσόγονο²⁴ τη δυνατότητα να επικαλεστούν την ελευθερία της επιχειρηματικής δράσης. Κατά το Δαγτόγλου²⁵ όμως, την ελευθερία εργασίας μπορούν να την επικαλεστούν και νομικά πρόσωπα, μια που η άσκηση ορισμένων επαγγελματικών δραστηριοτήτων διευκολύνεται ή καθίσταται για πρώτη φορά δυνατή στο πλαίσιο μιας οργάνωσης, όπως για παράδειγμα ενός νοσοκομείου, ενός εργοστασίου ή γενικά μιας εταιρίας. Δηλαδή, υπό αυτή την έννοια, η ελευθερία εργασίας καλύπτει και τον ελεύθερο καθορισμό του επιχειρηματικού προσανατολισμού του νομικού προσώπου.

Φορείς του εν λόγω δικαιώματος μπορεί να είναι καταρχάς και αλλοδαποί. Εξαίρεση αποτελεί η διάταξη της παραγράφου 4 του άρθρου 4 του Συντάγματος, που ορίζει ότι «μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες...», αν και ειδικοί νόμοι μπορούν να εισαγάγουν εξαιρέσεις. Στους αλλοδαπούς μάλιστα οι οποίοι δεν είναι υπήκοοι κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δεν έχουν αξίωση εισόδου στην Ελλάδα και που η είσοδος και παραμονή τους εξαρτώνται από ειδική κρατική άδεια, είναι δυνατόν να τους χορηγηθεί άδεια παραμονής χωρίς απαραίτητα άδεια εργασίας, η οποία χορηγείται κατά διακριτική ευχέρεια και υπό τον όρο της αμοιβαιότητας. Παράλληλα είναι δυνατόν να απαγορευθεί η άσκηση ορισμένων ελευθέρων επαγγελμάτων στους αλλοδαπούς με νόμο, όπως για παράδειγμα η άσκηση των ιατρικών επαγγελμάτων. Τέτοιου είδους όμως

²¹ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1125

²² Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 820

²³ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 189

²⁴ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 189

²⁵ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 820

απαγορεύσεις δεν μπορεί να ισχύουν για τους αλλοδαπούς υπηκόους κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι βάσει της Συνθήκης της ΕΚ και του λοιπού κοινοτικού δικαίου μπορούν να απολαμβάνουν την ελεύθερη κυκλοφορία και εγκατάστασή τους εντός της Κοινότητας, όπως επανειλημμένα έχει κρίνει το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.²⁶

Π ε ρ ι ο ρ ι σ μ ο ί στην επιλογή αλλά και άσκηση της εργασίας και του επαγγέλματος είναι δυνατόν να επιβληθούν μόνο με άλλη συνταγματική διάταξη ή με νόμο και πάντως πάντα υπό τον όρο σεβασμού της αρχής της αναλογικότητας σύμφωνα με τη ρητή επιταγή του άρθρου 25 του Συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα, η ελευθερία εργασίας περιορίζεται καταρχάς από το γενικό κοινωνικό περιορισμό του άρθρου 25 του Συντάγματος, κατά τον οποίο ένα ατομικό δικαίωμα, όπως εδώ η ελευθερία εργασίας, δεν επιτρέπεται να ασκείται κατά τρόπο που να προκαλεί άμεση και σπουδαία βλάβη στο κοινωνικό σύνολο.²⁷ Αυτός ο περιορισμός έχει ιδιαίτερη σημασία στην ελευθερία εργασίας, όπου ούτε περιέχεται ρητά κάποιος ειδικότερος κοινωνικός περιορισμός στην εν λόγω συνταγματική διάταξη που το θεμελιώνει ούτε επιφυλάσσεται σε αυτήν (τουλάχιστον στην παράγραφο 1 που αφορά την ελευθερία εργασίας καθεαυτή) επιφύλαξη νόμου, ώστε είναι δυνατόν ο νομοθέτης να περιορίσει ή και να απαγορεύσει την άσκηση ορισμένων επαγγελματών ή άλλων επικερδών δραστηριοτήτων που συνεπάγονται άμεση και σπουδαία βλάβη για το κοινωνικό σύνολο.

Η ελευθερία εργασίας υπόκειται επομένως σε όλους τους γενικούς νόμους του κράτους, γεγονός που καθιστά ανεπίτρεπτη την άσκηση παράνομης δραστηριότητας κατ' επάγγελμα ή την τέλεση παρανόμων πράξεων όπως μαστροπεία, σωματεμπορία, τοκογλυφία ή τη χρησιμοποίηση παράνομων μέσων κατά την άσκησή της. Επίσης η άσκηση της εργασίας δεν επιτρέπεται να θίγει τα δικαιώματα των ίδιων των εργαζομένων, κατά παράβαση του εργατικού δικαίου ή του δικαίου κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και δικαιώματα των τρίτων που προστατεύονται από συνταγματικές επιταγές. Η ελευθερία εργασίας δεν μπορεί να ασκηθεί κατά παράβαση άλλων συνταγματικών διατάξεων, όπως επί παραδείγματι αυτών που προστατεύουν τη δημόσια υγεία, ασφάλεια, τάξη, οδική κυκλοφορία, χωροταξία, πολεοδομία ή το περιβάλλον. Πρόκειται για γενικούς περιορισμούς της ελευθερίας εργασίας που αποτελούν στην πραγματικότητα προσδιορισμούς του δικαιώματος εργασίας, με την

²⁶ Απόφαση G. Kobler κατά Δημοκρατίας της Αυστρίας της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 2003

²⁷ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Α', έκδ.1991, σελ. 126

έννοια ότι εργασία της οποίας η ελευθερία κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα είναι μόνο η νόμιμη εργασία που σέβεται τους γενικούς νόμους.²⁸

Κατά τον Δαγτόγλου²⁹ ο καθορισμός από το νόμο των όρων εργασίας, του μεγίστου χρόνου εργασίας, της απαγόρευσης απασχόλησης των ανηλίκων συνιστούν τέτοιου είδους γενικούς περιορισμούς που προσδιορίζουν το περιεχόμενο της νόμιμης εργασίας. Κατά τον Χρυσόγονο³⁰ περιορισμοί που επιβάλλονται νομοθετικά σε σχέση με το ωράριο εργασίας, την ασφάλιση και υγιεινή των εργαζομένων και άλλοι συναφείς δεν θα πρέπει να αντιμετωπισθούν κατά βάση ως περιορισμοί της ελευθερίας εργασίας αλλά ως περιορισμοί της επιχειρηματικής δραστηριότητας του εργοδότη, ο οποίος, εκμεταλλευόμενος τη «θέση ισχύος» του έχει τη δυνατότητα να επιβάλλει στους εξαρτώμενους από αυτόν εργαζόμενους επαχθείς συμβατικούς όρους.

Παρόλο που το άρθρο 22 στην παράγραφο 1 δεν υποβάλλει τη διακήρυξη του δικαιώματος καθεαυτού σε επιφύλαξη νόμου, δεν σημαίνει ότι η ελευθερία εργασίας τόσο ως προς την επιλογή όσο και ως προς την άσκησή της δεν υπάγεται σε νομοθετικούς περιορισμούς, εφόσον βέβαια οι περιορισμοί αυτοί θεσπίζονται ρητά και ερμηνεύονται στενά.³¹ Οι ρητοί αυτοί περιορισμοί μπορούν ακόμη και να απαγορεύσουν την άσκηση ενός επαγγέλματος προκειμένου να διασφαλιστεί ένα άλλο συνταγματικά προστατευόμενο έννομο αγαθό, όπως είναι η δημόσια υγεία στην περίπτωση απαγόρευσης καλλιέργειας ναρκωτικών. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι είναι καταρχήν επιτρεπτή η άσκηση επαγγελμάτων τα οποία δεν ρυθμίζονται από την ισχύουσα νομοθεσία, διότι από τη μη θέσπιση σχετικής ρύθμισης δεν συνάγεται απαγόρευση.³²

Επιπλέον, όπου ο νόμος δεν απαιτεί την έκδοση προηγούμενης άδειας, αυτή δεν είναι αναγκαία. Η επιβολή προληπτικού ελέγχου, που θα σήμαινε ουσιαστικά ότι «η άσκηση ενός ατομικού δικαιώματος είναι καταρχήν απαγορευμένη», δεν αρμόζει σε ένα φιλελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά το σύστημα περιορισμού που θα πρέπει να υιοθετείται από το ισχύον Σύνταγμα αλλά και από τον κοινό νομοθέτη είναι κατά βάση το κατασταλτικό.³³ Επομένως η εξάρτηση του δικαιώματος εργασίας από προηγούμενη άδεια καταρχήν απαγορεύεται.³⁴ Στις περιπτώσεις που η άσκηση

²⁸ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 822

²⁹ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 823

³⁰ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 188

³¹ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 8 και 189

³² Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 8 και 189

³³ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 97

³⁴ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 823

ενός επαγγέλματος εξαρτάται από προηγούμενη διοικητική άδεια, ο νόμος επιβάλλει στην ουσία την εκπλήρωση ορισμένων προϋποθέσεων, που σχετίζονται κυρίως με την κατοχή συγκεκριμένου τίτλου σπουδών και την πλήρωση τυπικών προσόντων αντικειμενικά εκτιμώμενων, με την έννοια ότι η διοίκηση οφείλει υποχρεωτικά να χορηγήσει την άδεια άσκησης αυτού του επαγγέλματος εφόσον πληρούνται οι νόμιμες προϋποθέσεις.³⁵ Σε κάθε περίπτωση, ο νόμος, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας που είναι κατοχυρωμένη στο τελευταίο εδάφιο της πρώτης παραγράφου του άρθρου 25 του Συντάγματος, μπορεί να εξαρτήσει το δικαίωμα εργασίας από προϋποθέσεις απολύτως αναγκαίες, πρόσφορες και *stricto sensu* ανάλογες με τη διασφάλιση συγκεκριμένου δημόσιου συμφέροντος όπως είναι η προστασία της δημόσιας υγείας ή ασφάλειας.³⁶

Ειδικότερα, το Συμβούλιο της Επικρατείας³⁷ έχει κρίνει ότι η απαίτηση τυπικών προσόντων πρέπει να τελεί σε εύλογη σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό, ώστε τα προσόντα αυτά που απαιτούνται να είναι πράγματι απαραίτητα για την εκτέλεση συγκεκριμένης εργασίας ή επαγγέλματος. Η προϋπόθεση αυτή συνάγεται έτσι, ότι πρέπει να συντρέχει σε επαγγέλματα επιστημονικού ή τεχνικού αντικειμενικού αντικείμενου, κυρίως για την προστασία του κοινού, ενώ δεν κρίνεται αναγκαία στην περίπτωση καλλιτεχνικών, δημοσιογραφικών ή επιχειρηματικής φύσεως επαγγελμάτων στα οποία η πείρα θεωρείται σημαντικότερο προαπαιτούμενο.³⁸ Αξιοσημείωτη είναι η διάκριση στην οποία προβαίνει το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο μεταξύ υποκειμενικών (πχ. σχετικό πτυχίο) και αντικειμενικών (πχ. περιορισμένος αριθμός θέσεων) προϋποθέσεων άσκησης ενός επαγγέλματος, κατά το οποίο, «οι αντικειμενικές προϋποθέσεις μπορούν να θεσπισθούν μόνο για την αποτροπή ενός αποδεδειγμένου ή εξαιρετικά σοβαρού κινδύνου για ένα υπερέχουσας σημασίας κοινωνικό αγαθό».³⁹ Σχετικά η ελληνική νομολογία δέχεται ότι η επιλογή ενός ελεύθερου επαγγέλματος, όπως αυτό του δικηγόρου μπορεί να περιορισθεί μόνο για λόγους ηθικούς ή πνευματικούς που εμποδίζουν την αποτελεσματική άσκηση του και όχι για οικονομικούς ή άλλους άσχετους προς τις προσωπικές ικανότητες του ατόμου,⁴⁰ όπως η καταπολέμηση του δικηγορικού πληθωρισμού.⁴¹ Παρόλα αυτά η νομολογία, ως προς την καταπολέμηση

³⁵ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 190

³⁶ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 823

³⁷ Βλ. ΣΤΕ 2112/1984, Δ' Τμήμα, Το Σύνταγμα, 1985, σελ 63 επ.

³⁸ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 827

³⁹ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 190

⁴⁰ Βλ. ΣΤΕ 1628/1989, Ολομέλεια, ΕλλΔνη 1991, σελ 403

⁴¹ Βλ. ΣΤΕ 813/1991, Το Σύνταγμα, 1992, σελ 349

του πληθωρισμού στα ελεύθερα επαγγέλματα μέσω της θέσπισης «αντικειμενικών κριτηρίων» φορολόγησης, υπέρμετρων κατά την κοινή πείρα, που εξομοιώνουν ανόμοιες καταστάσεις μέσα στο ίδιο επάγγελμα και αποτελούν ένα είδος δυσβάσταχτου κεφαλικού φόρου για όσους κερδίζουν λιγότερα από τα προβλεπόμενα, έχει κρίνει ότι τα τεκμήρια αυτά «δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εξωθούν σε αλλαγή επαγγέλματος όσους δεν πραγματοποιούν το προβλεπόμενο τεκμαρτό εισόδημα.»⁴² Έχει υποστηριχθεί η άποψη⁴³, ότι, σε αρκετές περιπτώσεις η νομολογία δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι ο πληθωρισμός σε ένα ελεύθερο επάγγελμα κινδυνεύει να οδηγήσει σε οικονομική εξαθλίωση όσων το ασκούν και κατ' επέκταση σε υποβάθμιση των παρεχόμενων από αυτούς υπηρεσιών, όπως της έννομης προστασίας (από τους δικηγόρους) ή της δημόσιας υγείας (από γιατρούς).

Περιορισμοί στην ελευθερία άσκησης της εργασίας μπορούν να τεθούν και ως προς τα όρια ηλικίας άσκησης της εργασίας αυτής. Για λόγους προστασίας των ίδιων των εργαζομένων ή τρίτων, ο νόμος μπορεί να θέτει θεμιτά όρια στην ηλικία για την άσκηση ορισμένων εργασιών ή επαγγελματιών πέραν των οποίων τα άτομα απαγορεύεται να τα ασκούν. Τέτοια είναι κυρίως η περίπτωση του ελαχίστου ορίου ηλικίας των δεκαπέντε ετών που θα πρέπει να συμπληρωθεί προκειμένου να δικαιούνται τα τέκνα να εργαστούν που έχει κατοχυρωθεί ως ελάχιστη προστασία διακηρυσσόμενη από το άρθρο 2 παρ.3 της Διεθνούς Σύμβασης Εργασίας 138/1973 αλλά και που επιβάλλεται από τα άρθρα 21 παρ.1 για την προστασία της παιδικής ηλικίας και 16 παρ.3 του Συντάγματός μας για την ελάχιστη υποχρεωτική φοίτηση.⁴⁴ Επίσης η ύπαρξη ενός ορίου ηλικίας σε ορισμένο επάγγελμα εξαρτημένης εργασίας στο δημόσιο ή στον ιδιωτικό φορέα είναι θεμιτή εφόσον δεν αποτελεί αυθαίρετη διάκριση λόγω ηλικίας όπως θα ήταν για παράδειγμα μια αδικαιολόγητα χαμηλή ηλικία ως όριο εισόδου σε μια δημόσια υπηρεσία. Αντίθετα ένα γενικής ισχύος όριο ηλικίας ως χρόνος παύσης ή έναρξης κάθε εργασίας δεν θα ήταν σύμφωνο με το Σύνταγμα. Κάτι τέτοιο θα συνιστούσε συνταγματικά θεμιτό περιορισμό εφόσον θα ήταν απολύτως αναγκαίο για την προστασία της ζωής ή της υγείας του κοινού, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση ενός χειριστή αεροσκάφους.⁴⁵

Ειδικότερα, όσον αφορά τους ελεύθερους επαγγελματίες που η φύση της εργασίας τους είναι εκ των πραγμάτων πιο ελεύθερη, δεν είναι σύμφωνο με την

⁴² Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 192 και ΣΤΕ 2779/1994, Διδικ 1995, σελ 684

⁴³ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 191

⁴⁴ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 819

⁴⁵ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 819

συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία εργασίας ένα όριο ηλικίας. Σχετικά, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε την ύπαρξη μεγίστου ορίου ηλικίας για την εγγραφή ασκούμενου δικηγόρου και το διορισμό δικηγόρου αρχικά ως συνταγματική⁴⁶ και αργότερα με την πιο πρόσφατη απόφασή του 1368/1999⁴⁷ ως αντισυνταγματική. Ακόμη η ύπαρξη ανώτατου ορίου ηλικίας για την πρόσληψη δικηγόρου σε ν.π.δ.δ. κρίθηκε ως αντισυνταγματική.⁴⁸ Επίσης το Συμβούλιο της Επικρατείας θεώρησε τη νομοθετική πρόβλεψη ανώτατου ορίου ηλικίας μετά τη συμπλήρωση του οποίου είναι υποχρεωτική η έξοδος από το ελεύθερο επάγγελμα ως προς τους εκτελωνιστές⁴⁹ και τους δικαστικούς επιμελητές⁵⁰ συνταγματική, ενώ ως προς τους φαρμακοποιούς⁵¹ και τους εργολήπτες δημοσίων έργων⁵² αντισυνταγματική. Ο Άρειος Πάγος έκρινε θεμιτή τη νομοθετική πρόβλεψη για αυτοδίκαιη αποχώρηση από το δημόσιο τομέα υπαλλήλων του με τη συμπλήρωση τριανταπενταετίας, διότι «πρόκειται για περιορισμό αναγόμενο στο γενικότερο δημόσιο και κοινωνικό συμφέρον για τη δημιουργία περισσότερων ευκαιριών απασχόλησης.»⁵³

Επίσης είναι δυνατόν ο νόμος να θέσει ορισμένους περιορισμούς κατά την άσκηση της εργασίας προκειμένου να διασφαλιστούν άλλα συνταγματικά αγαθά. Περιορισμοί στην κυκλοφορία των ταξί, για παράδειγμα, προκειμένου να καταπολεμηθεί η ατμοσφαιρική ρύπανση, όπως και η καθιέρωση του αργαλειού ως μόνου μέσου της αλιείας οστρακοειδών, για την συνταγματικά κατοχυρωμένη στο άρθρο 24 του Συντάγματος προστασία του περιβάλλοντος, συνιστούν θεμιτούς περιορισμούς.⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση, για την αξιολόγηση ενός περιορισμού της ελευθερίας εργασίας ως θεμιτού ή μη, θα πρέπει να γίνεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση μια ad hoc στάθμιση μεταξύ της ελευθερίας εργασίας και του εκάστοτε συγκρουόμενου συνταγματικά αναγνωρισμένου εννόμου αγαθού, ώστε να επιτυγχάνεται η πρακτική εναρμόνιση των δύο δικαιωμάτων κατά το αμοιβαία δυνατό.⁵⁵

⁴⁶ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ. 191 και ΣΤΕ 727/1985, Ολομέλεια, Το Σύνταγμα, 1994, σελ 147

⁴⁷ Το Σύνταγμα 1999, σελ 606 επ.

⁴⁸ ΣΤΕ 5088/1997, Διδικ 1998, σελ 663

⁴⁹ ΣΤΕ 565/1981, Το Σύνταγμα 1982, σελ 79

⁵⁰ ΣΤΕ 3828/1997, Ολομέλεια, Το Σύνταγμα 1998, σελ 392

⁵¹ ΣΤΕ 475/1989, Ολομέλεια, Το Σύνταγμα 1989, σελ133

⁵² ΣΤΕ 2937/1996, ΕλλΔνη 1997, σελ1227

⁵³ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 191 και ΑΠ 1233/1998, Το Σύνταγμα 1998, σελ 1152

⁵⁴ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 192

⁵⁵ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 104-105

Σε αντίθεση με την παράγραφο 1 του άρθρου 22 του Συντάγματος, η παράγραφος 2 του εν λόγω άρθρου υποβάλλει τον καθορισμό των όρων εργασίας σε επιφύλαξη νόμου. Ο νομοθέτης δηλαδή μπορεί να περιορίσει την ελευθερία εργασίας τουλάχιστον σε μια «πρώτη φάση». Παράλληλα είναι υποχρεωμένος να αφήσει κάποιο περιθώριο «συμπλήρωσης» των ρυθμίσεών του από τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, που σύμφωνα με το σύστημα των τριών βαθμίδων⁵⁶ αποτελεί τη δεύτερη βαθμίδα καθορισμού των όρων εργασίας. Αν αποτύχουν αυτές, το Σύνταγμα προβλέπει ως τρίτη βαθμίδα τη συμπλήρωση του νόμου με κανόνες που τίθενται με διαιτησία. Εκτός από τη ρύθμιση των όρων εργασίας το Σύνταγμα δεν υπάγει την εργασία σε ειδικούς περιορισμούς ούτε επιφυλάσσει την εξουσία αυτή στο νομοθέτη. Επομένως ο νομοθέτης δεν μπορεί στηριζόμενος κατ' αναλογία σε διατάξεις που αφορούν άλλα δικαιώματα, κυρίως στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος να περιορίσει απευθείας το δικαίωμα εργασίας.⁵⁷ Η σχέση ειδικότητας του ατομικού-αμυντικού δικαιώματος της εργασίας προς τη «γενική αξίωση» του άρθρου 5 παρ.1 αποκλείει τη μεταφορά της τριάδας των περιορισμών του τελευταίου στο πρώτο.⁵⁸

Β) Η ελευθερία εργασίας περιλαμβάνει και την ελευθερία της μη εργασίας, δηλαδή **την αρνητική ελευθερία εργασίας**. Η διπλή λειτουργία (οικονομική/ψυχοπνευματική) της εργασίας ως βιοποριστικού μέσου και ως μέσου έκφρασης της προσωπικότητας του ανθρώπου είναι δυνατή μόνο εφόσον η επιλογή της απασχόλησης ανήκει στο ίδιο το άτομο και δεν είναι προϊόν επιβολής.⁵⁹ Αυτό σημαίνει ότι η εργασία δεν αποτελεί υποχρέωση, τουλάχιστον όχι νομική υποχρέωση, γιατί ενδεχομένως να μπορεί να θεωρηθεί ηθική. Δεν είναι επομένως σύμφωνος με το Σύνταγμα ο χαρακτηρισμός ως αξιόποινης συμπεριφοράς και ο ποινικός κολασμός της φυγοπονίας. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι αντίκειται στο Σύνταγμα η νομοθετική εξαίρεση φυγόπωνων προσώπων από κοινωνικές παροχές σε απόρους ή η εξάρτηση του επιδόματος ανεργίας ή της δωρεάν επαγγελματικής από την ετοιμότητα του ενδιαφερομένου να αναλάβει προτεινόμενη εργασία.⁶⁰

Το Σύνταγμα αναφέρει και ρ η τ ά στο πρώτο εδάφιο της παραγράφου 4 του άρθρου 22 την απαγόρευση οποιασδήποτε μορφής αναγκαστικής εργασίας. Η αναγκαστική εργασία απαγορεύεται επίσης και από διεθνείς διακηρύξεις των ατομικών

⁵⁶ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 827

⁵⁷ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 828

⁵⁸ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 100

⁵⁹ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1125

⁶⁰ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 817

δικαιωμάτων⁶¹ και διεθνείς συμβάσεις εργασίας⁶². Η αναγκαστική εργασία αποτελεί μέσο υποβάθμισης, εξανδραποδισμού του ανθρώπου. Είναι συνήθης σε ανελεύθερα καθεστώτα ως μέσο πολιτικής διαπαιδαγώγησης αλλά και ως ποινή επιβαλλόμενη στους αντιφρονούντες, ενώ μέσω αυτής είναι δυνατόν να εξυπηρετηθούν διάφορες σκοπιμότητες.⁶³ Λόγω αυτής της ιδιαίτερης σημασίας της η αρνητική ελευθερία εργασίας είναι σχεδόν απόλυτα κατοχυρωμένη, με την έννοια ότι δεν υφίσταται δικαίωμα που να άγει σε εξαναγκασμό παροχής οποιουδήποτε είδους εργασίας από τον εργαζόμενο προς τον τέως εργοδότη του.⁶⁴

Ο καταναγκασμός μπορεί να έχει τη μορφή του άμεσου καταναγκασμού (με τη χρήση ή απειλή υλικής βίας), της επιβολής διοικητικών κυρώσεων (κυρίως προστίμων) ή άλλων διοικητικών μέτρων. Επίσης καταναγκασμό απαγορευμένο από το άρθρο 22 παρ.4 του Συντάγματος μπορεί να αποτελέσει η απειλή ποινικών κυρώσεων εναντίον όποιου αρνείται να εργασθεί, η επιβολή ποινής για τη μη εκπλήρωση από τον οφειλέτη πράξεως ενεργητέας μόνο από αυτόν κατ' εφαρμογή των διατάξεων 946-947 ΚΠολΔ, ή υπό προϋποθέσεις οι υπέρογκες οικονομικές κυρώσεις.⁶⁵

Φορείς του δικαιώματος αρνητικής ελευθερίας εργασίας είναι αδιακρίτως όλοι οι Έλληνες και οι αλλοδαποί είτε εργαζόμενοι με σχέση εξαρτημένης εργασίας είτε ελεύθεροι επαγγελματίες, ακόμα και άνεργοι ή άεργοι καθώς και νομικά πρόσωπα, εφόσον κληθούν να εκτελέσουν συγκεκριμένη εργασία με τα φυσικά πρόσωπα- όργανά τους. Αποδέκτης της υποχρέωσης μη επιβολής αναγκαστικής εργασίας είναι καταρχήν το κράτος αλλά μπορεί να είναι και ο ιδιώτης-εργοδότης όταν για παράδειγμα σε σύμβαση εργασίας περιληφθεί υπέρογκη ποινική ρήτρα κατά του εργαζόμενου για την περίπτωση πρόωρης παραίτησης.⁶⁶

Εξαιρέσεις νομοθετικού περιορισμού της αρνητικής ελευθερίας εργασίας επιτρέπονται μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπονται από το Σύνταγμα στο άρθρο 22 παρ.4 δεύτερο εδάφιο και σε ιδιαίτερες κατηγορίες ατόμων που υπάγονται κατά την παραδοσιακή αντίληψη σε «ειδική σχέση εξουσίασης» με το κράτος, η οποία έχει

⁶¹ Άρθρο 4 παρ.2 ΕΣΔΑ και άρθρο 8 παρ.3 ΔΣΑΠΔ

⁶² ΔΣΕ 29/1920 «περί αναγκαστικής εργασίας»(ν.2079/1952) και ΔΣΕ105/57 «περί καταργήσεως της αναγκαστικής εργασίας» (ν.4221/1961) όπως αναφέρει ο Π.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ 818

⁶³ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1125

⁶⁴ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 194 και ΜονΠρωτΑθ 35061/1998, Αρμ. 1999, σελ 983

⁶⁵ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 194 και Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 818

⁶⁶ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 194

έρευνα στο ίδιο το Σύνταγμα (πχ φυλακισμένους, στρατιωτικούς) υπό τον όρο τήρησης πάντοτε της αρχής της αναλογικότητας.⁶⁷ Ειδικά ως προς τους στρατιωτικούς το άρθρο 4 παρ.6 του Συντάγματος καθιστά αντισυνταγματική την ανάθεση σ' αυτούς πολιτικών καθηκόντων πχ απεργοσπαστικού μηχανισμού. Επίσης αντισυνταγματική θα πρέπει κατά το Χρυσόγονο⁶⁸ να θεωρηθεί η διάταξη του άρθρου 72 του Ποινικού Κώδικα περί παραπομπής σε επανορθωτικό κατάστημα εργασίας μετά την έκτιση της ποινής. Αντίθετα ο Δαγτόγλου⁶⁹ θεωρεί την παραπομπή σε κατάστημα εργασίας του άρθρου 72 ΠΚ μέτρο ασφαλείας στο πλαίσιο του ποινικού κολασμού και ως εκ τούτου μη αντικείμενο στην απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, περιοριζόμενο μόνο από την απαγόρευση προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 7 παρ.2 του Συντάγματος και των συναφών διεθνών διατάξεων της ΕΣΔΑ, του ΔΣΑΠΔ και της Οικουμενικής Διακήρυξης.

Το Συμβούλιο της Επικρατείας⁷⁰ όμως έχει κρίνει ότι δεν συνιστά υποχρεωτική εργασία η θέσπιση υποχρέωσης των διοικητικών υπαλλήλων να επιμορφώνονται ώστε να ασκούν αποτελεσματικά τα καθήκοντά τους. Ούτε συνιστά απαγορευμένη αναγκαστική εργασία η εκτέλεση υποχρεώσεων που προβλέπονται από άλλες διατάξεις του Συντάγματος, όπως το γενικότερο χρέος «κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης» ή η υποχρέωση στρατιωτικής θητείας και εν γένει συμμετοχής στην άμυνα της πατρίδας, τα καθήκοντα ενόρκου ή υποχρεωτική σχολική φοίτηση.⁷¹ Επίσης στην απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας δεν υπάγεται η έμμεση υποχρέωση εργασίας για εκπλήρωση υποχρέωσης χρηματικής παροχής που στηρίζεται σε νόμο, όπως η κατά το νόμο υποχρέωση διατροφής τρίτων που αποσκοπεί περαιτέρω στην προστασία της οικογένειας, του γάμου και της παιδικής κατ' επιταγή του άρθρου 21 του Συντάγματος.

Οι εξαιρέσεις που προβλέπει το ίδιο το Σύνταγμα από την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας περιέχονται στο δεύτερο εδάφιο της παραγράφου 4 του άρθρου 22 μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες.

Πρόκειται καταρχάς για την περίπτωση *επίταξης προσώπων υπηρέσιων*, που κατά το Συμβούλιο της Επικρατείας⁷² αφορά την επίταξη της εργασίας όχι μόνο των μισθωτών, δηλαδή των προσώπων που παρέχουν εξαρτημένη εργασία αλλά και κάθε ικανού προς εργασία ατόμου που ασκεί οποιοδήποτε

⁶⁷ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 57-58

⁶⁸ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195

⁶⁹ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 831

⁷⁰ ΣΤΕ 160/1991, ΕλλΔνη 1992, σελ 636

⁷¹ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 831

⁷² ΣΤΕ 2960/1983, Τμήμα Δ', Το Σύνταγμα 1983, σελ 664

επάγγελμα, εργάζεται περιστασιακά ή δεν ασκεί επάγγελμα! Πρόκειται για περιορισμό της αρνητικής ελευθερίας εργασίας που επιβάλλεται χάριν του γενικού συμφέροντος.⁷³ Από τις περιπτώσεις που δικαιολογούν την κήρυξη επίταξης ο «πόλεμος» και η «επιστράτευση» κατά το Χρυσόγονο νοούνται τόσο με τη νομική όσο και με την πραγματική (γενικευμένη διεξαγωγή εχθροπραξιών ή έκτακτη και διευρυμένη κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων) έννοια.⁷⁴ Η «ανάγκη άμυνας της Χώρας» προϋποθέτει την όξυνση των σχέσεων με ένα άλλο κράτος και την ύπαρξη επικείμενου κινδύνου πολεμικής αναμέτρησης με αυτό. Όσον αφορά την επείγουσα κοινωνική ανάγκη από θεομηνία ή την ανάγκη που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία, υπονοεί κυρίως την ύπαρξη κάποιου κινδύνου πρόκλησης, διάδοσης και εξάπλωσης λοιμωδών, μολυσματικών ή μεταδοτικών νόσων.⁷⁵ Οι σκοποί για τους οποίους ο συντακτικός νομοθέτης επιτρέπει την επίταξη προσωπικών υπηρεσιών είναι σαφείς και συγκεκριμένοι και ορίζονται αποκλειστικά στο εν λόγω άρθρο. Δεν επιτρέπεται επομένως η επίταξη για σκοπούς άλλους και κυρίως η χρησιμοποίησή της ως αντιαπεργιακού μηχανισμού, ως μέσου δηλαδή καταστολής απεργιακών κινητοποιήσεων, εκτός εάν από την απεργία δημιουργούνται πράγματι οι προβλεπόμενοι στη συνταγματική διάταξη κίνδυνοι.⁷⁶

Διαφορετική είναι η περίπτωση της δεύτερης εξαιρέσεως από την απαγορευμένη αναγκαστική εργασία που αφορά την π ρ ο σ φ ο ρ ά π ρ ο σ ω π ι κ ή ς ε ρ γ α σ ί α ς στους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης για την ικανοποίηση τοπικών αναγκών. Η μορφή αυτή επιτρεπόμενης αναγκαστικής εργασίας είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα μόνο εφόσον προβλέπεται παράλληλα η δυνατότητα εξαγοράς, ενώ η διοικητική πράξη κλήσης ορισμένων ατόμων για την προσφορά των υπηρεσιών τους στον οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης όπου κατοικούν, επιβάλλεται από το Σύνταγμα να φέρει στο σώμα της αιτιολογία.⁷⁷

Το Σύνταγμα επιφυλάσσει τη ρύθμιση των εξαιρέσεων αυτών στο νόμο, ο οποίος κατά το Δαγτόγλου⁷⁸ μπορεί να είναι τυπικός ή ουσιαστικός, ενώ μπορεί να έχει και τη μορφή «πράξης νομοθετικού περιεχομένου» του άρθρου 44 του Συντάγματος, αφού οι προϋποθέσεις που ορίζει είναι ακόμη ευρύτερες του άρθρου

⁷³ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1139

⁷⁴ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195 και αντίθετη απόφαση ΣτΕ 686/1987, Το Σύνταγμα 1987, σελ 537

⁷⁵ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195

⁷⁶ Βλ. Α.Γ.ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος 3, θ' έκδ./Απρίλιος 2001, σελ.1140

⁷⁷ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195

⁷⁸ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 830

22 παρ.4 εδάφιο β' ώστε να καλύπτει και τις περιπτώσεις του τελευταίου. Κατά το ΧρυσόγONO⁷⁹ ως «νόμος» στον οποίο παραπέμπει το άρθρο 22 παρ.4 εδ β' νοείται μόνο ο τυπικός.

Με βάση τη μεταβατική διάταξη του άρθρου 112 παρ.1 του Συντάγματος⁸⁰, το Συμβούλιο της Επικρατείας θεώρησε μη καταργημένο και εφαρμοστέο το ν.δ. 17/1974 «περί πολιτικής σχεδιάσεως εκτάκτου ανάγκης» και υπήγαγε την πολιτική επιστράτευση απεργών στις συνταγματικές εξαιρέσεις από την απαγόρευση της αναγκαστικής εργασίας, τις οποίες θεώρησε ως ειδικές και επομένως υπερέχουσες διατάξεις έναντι του άρθρου 23 παρ. 1 του Συντάγματος.⁸¹ Κατά το ΧρυσόγONO⁸² το εν λόγω ν.δ. διευρύνει ανεπίτρεπτα τις περιπτώσεις που μπορούν να δικαιολογήσουν την επίταξη και απειλεί τέτοιες ποινικές κυρώσεις κατά των παραβατών του, ώστε να καθίσταται επιβεβλημένη η προσαρμογή του στις στενά ερμηνευόμενες περιπτώσεις του σημερινού Συντάγματος μας.

Η ελευθερία εργασίας υπό τη θετική αλλά και υπό την αρνητική μορφή της αποτελεί όχι μόνο βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου ως στοιχείο της πνευματικής και ψυχικής καλλιέργειάς του, αλλά επιπλέον, ως μέσον έκφρασης της κοινωνικής και οικονομικής οντότητάς του στην κοινωνία και ενεργούς συμμετοχής του σε αυτήν, συμβάλλει στην εμπέδωση της δημοκρατίας και της κοινωνικής ευημερίας και συνοχής. Αποτελεί επομένως ένα θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα του οποίου οι περιορισμοί θα πρέπει να ερμηνεύονται στενά, με βάση τις αρχές της αναλογικότητας και της πρακτικής εναρμόνισης κατά τη σύγκρουσή του με άλλα συνταγματικά δικαιώματα, από όλα τα κρατικά όργανα τα οποία οφείλουν, κατ' επιταγή του άρθρου 25 του Συντάγματος, να διασφαλίζουν την ανεμπόδιση και αποτελεσματική άσκηση του, προκειμένου να είναι δυνατή η επίτευξη της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη.

⁷⁹ Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195

⁸⁰ Το 112 παρ.1 του Συντ. ορίζει ότι «Σε θέματα που για τη ρύθμιση τους προβλέπεται ρητά από διατάξεις του Συντάγματος η έκδοση νόμου, οι κατά περίπτωση νόμοι ή διοικητικές πράξεις κανονιστικού χαρακτήρα, που υπάρχουν κατά την έναρξη της ισχύος του, εξακολουθούν να ισχύουν ώσπου να εκδοθεί ο νόμος που προβλέπεται κατά περίπτωση, εκτός αν είναι αντίθετες προς τις διατάξεις του Συντάγματος.»

⁸¹ Βλ. Π.Δ.ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Ατομικά δικαιώματα, τόμος Β', έκδ.1991, σελ. 830

⁸² Βλ. Κ.Χ.ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, έκδ.2002, σελ 195